

UO‘K: 821.512.133-1(09) 06

HOZIRGI ARUZIY SHE‘RLARNING QOFIYA TUZILISHI
РИФМОВАННАЯ СТРУКТУРА СОВРЕМЕННЫХ СТИХОВ АРУЗИ
RHYME STRUCTURE OF CONTEMPORARY ARUZI POEMS

Nazarova Dildora Ilhomovna

Buxoro davlat tibbiyot instituti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD)., dotsent

Annotatsiya

Ushbu maqlada mumtoz she‘riyatimizda qofiya badiiyatning asosiy qirralaridan biri sanalib kelgan. Ijodkorning salohiyati she‘rlarda qo‘llangan qofiyalarning g‘oyalar mohiyatini, timsollar qiyofasini ochishdagi ahamiyati, qofiya uchun tanlangan so‘zlarning ma‘naviy teranligi, ohangdorligi, jilo va jozibasi bilan ham belgilangan. Qofiyaning xilma-xil turlari va san‘atlaridan, vazn va qofiya munosabatlaridan o‘rinli foydalanish shoir mahoratining muhim jihatlardan biri hisoblangan. Shuning uchun ham har qaysi ijodkor qofiya ilmini diqqat-e‘tibor bilan o‘rgangan va malikul kalom shoirlarning bu sohadagi san‘atkorliklaridan ta‘lim olib kamol topgan.

Аннотация

В данной статье рифма рассматривается как один из главных аспектов искусства нашей классической поэзии. Творчество творца определяется значимостью использованных в стихотворениях рифм в раскрытии сущности идей, образа символов, духовной глубины, мелодичности, красочности и очарования слов, выбранных для рифмы. Уместное использование различных видов и искусств рифмы, весов и отношений рифм считается одним из важных аспектов мастерства поэта. Вот почему каждый творец тщательно изучал науку рифмы, учился и совершенствовался у искусства поэтов.

Abstract

In this article, rhyme is considered one of the main aspects of art in our classical poetry. The creativity of the creator is determined by the significance of the rhymes used in the poems in revealing the essence of ideas, the image of symbols, the spiritual depth, melodiousness, brilliance and charm of the words chosen for the rhyme. The appropriate use of various types and arts of rhyme, weight and rhyme relations is considered one of the important aspects of the poet's skill. That's why every creator has carefully studied the science of rhyme and learned and perfected from the art of the poets.

Kalit so‘zlar: qofiya, imola, bo‘g‘in, hijo, bahr, radif**Ключевые слова:** имола, слог, бахр, радиф, рифма.**Key words:** imola, syllable, bahr, radif, rhyme**KIRISH**

Qofiyalar she‘riy asar musiqiyiligi, jozibadorligini ta‘minlashning asosiy omillaridan sanaladi. Qofiyadosh so‘zlar tarkibidagi har qaysi tovush misra, bayt, bandga alohida jilo, ta‘sirchanlik bag‘ishlaydi. Qofiyaning tuzilishi va turlari, she‘riy janrlarning qofiya xususiyatlari, qofiya san‘atlari va xatolari, vazn va qofiya munosabatlari mazmuni va mohiyatini atroflicha bilish zarur.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Zamonaviy aruzni haqiqiy ma‘nodagi lirik mazmun bilan ham boyitgan Erkin Vohidov, Jamol Kamol, Jumaniyoz Jabborov, Muhammad Ali, Shavkat Rahmon, Ikrom Otamurod, Eshqobil Shukur, Asqar Mahkam, Mirzo Kenjabek, Sirojiddin Sayyid, Mirzaahmad Olimov, Zikrilla Ne‘mat, Isroil Subhon kabi ijodkorlar ishlarini alohida ta‘kidlab o‘tish lozim. “Raviy”, “Mujarrad qofiya”, “Muassas qofiya”, “Murdaf qofiya”, “Muqayyad qofiya”, “Zulqofiyatayn”, “zulqavofi”, “Tarsi”, “Muvozana qofiya”, “Musajja”, “Tajnisli qofiya”, “Hojib”, “Radif” qofiya bilan aloqador tayanch tushunchalardir.

NATIJA VA MUHOKAMA

Ma‘lumki, aruz she‘riyatida aruz vaznida bo‘lgani kabi qofiya tizimi ham temir qonunlarga ega bo‘lgan arab-fors nazariyasiga asoslangan edi. Mumtoz she‘riyatda mazkur qonundan

ADABIYOTSHUNOSLIK

tashqariga chiqish, uning qoidalaridan chekinish hollari uchrab turadi. Lekin hozirgi g'azaliyotda bunday chekinishlar normaga aylangan. Buning sababi ham barmoq vaznining ta'siri, qofiyalashda fonetik va orfoepik tamoyillarga tayanishning natijasidir. Bu chekinish – o'zgarishlar quyidagi hollarda ko'rinadi:

1. Arab-fors qofiya nazariyasiga ko'ra o'zak bilan qo'shimchani qofiyalanishi xato hisoblanadi. Hozirgi kunda esa bu odatiy holdir. Jamol Kamolning:

To yonarkan charx urib, har lahza osmonimda o't,
Yonmasinlar bir quyoshdek, barq urib jonimda o't, -

matla'li g'azali maqta'dagi «Jilvagar bo'lsa buningdek ko'ngul olgonimda o't» misrasi bilan tugaydi. Osmonimda, jonimda so'zlariga olgonimda so'zi qofiyalangan. Raviy «n» keyingi so'zda sifatdash qo'shimchasining tarkibida. Bunday misollarni har bir shoirdan ko'plab keltirish mumkin.

2. Nazariyaga ko'ra qofiya, avvalo, ikki guruhga ajratiladi: muqayyad qofiya, mutlaq qofiya. Muqayyad qofiyani yetti turi, mutlaq qofiyani esa yigirma sakkiz turi bor. Qoidaga binoan.... birinchi misra qanday qofiya turi bilan bog'langan bo'lsa, xuddi shu tur qofiya so'ngi misragacha davom etishi kerak». Hozirgi kunda ijod stixiyasi bu qoidani inkor etayotganini kuzatish mumkin. Erkin Vohidovning «Tong» g'azali qofiyalari: varaqlabdur - charaqlabdur – yaraqlabdur - mutlaqi mujarrad qofiya; taroqlabdur - oqlabdur - yiroqlabdur - kuchoqlabdur - ridfi asliy mutlaq qofiyani tashkil etgan.

M.Abdulhakimovning «Tong» g'azali qofiyalari: qadar, xatar - muqayyadi mujarrad, raviy - «r»; qotar, uyg'otar, yotar, botar, otar - ridfi asliy mutlaq qofiya, raviy - «t» va hokazo.

Sayr, xayr, dayr kabi ridfi zoyidi mufrad qofiyalar. Vasl, asl, nasl kabi qaydli muqayyad qofiyalari ba'zi hollarda muqayyadi mujarrad qofiya sifatida olinmoqda. Raviy bo'lgan «r» va «l» harflaridan oldin undosh harf kelib, raviy bilan bu undosh orasida unli yo'q. Bunday so'zlar orfoepik va fonetik qoidalarga moslashadi va undoshlar orasiga qisqa «i» tushishi hisobga olinadi. Bunda hijolar sifati o'zgarishidan tashqari, ayni paytda bu so'zlar bilan hosil qilingan qofiyalar tur jihatdan o'zgarishga uchraydi.

3. Raviysi bir xil bo'lmagan tovushdan iborat qofiyalar ham uchramoqda. Masalan, M.Abdulhakimovning «jonim» radifli g'azalida «fasl», «muttasil», «asl» kabi so'zlarga ikkinchi baytda «asir» so'zi qofiyalangan.

Keltirilgan dalillar hozirgi g'azallar qofiyasi arab nazariyasining qofiyada tovushlarning takrorlanishini talab etuvchi qoidalarni parchalab, xalq og'zaki ijodi va barmoq she'riyatiga xos bo'lgan «tovushlarning eshitalishida bir-biriga o'xshash va yaqin bo'lgan qofiya tomon butunlay o'tganini ko'rsatadi.

Qofiyani shakliy turlari va ularning g'azal badiiyati, shakli va mazmuniga munosabati kuzatilsa, ularda qofiyalanishning uchga bo'lingani anglashiladi: misra so'ngi qofiyasi, ichki qofiya, misra boshi qofiyasi.

Ma'lumki, misra so'ngi qofiyasi she'riyatda asosiy va majburiydir. Hozirgi g'azallarda qofiya unsurlariga kiruvchi tovushlarning alliteratsiya hosil qilish hodisasiga e'tibor qaratiladi.

Erkin Vohidovning «Ey kabutar» g'azalida radifi asliy «o» va raviy «h», shuningdek, artikulyatsiya jihatidan unga yaqin tovushlarning g'azal mazmuni va intonatsion tizimidagi badiiy- ifodaviy ahamiyati yorqin kuzatiladi.

Ey kabutar, she'rim olib yo/yo/ri dil ohimga yet,
yo/yo/r mening ohimga yetmas, endi sen ohimga yet...
go'hi hudman go'hi behud shavqu dardim sharH qil,
go'hi ohimdan xabarsiz, go'hi shohimga yet...

G'azaldagi intizorlik, sog'inch, bir tomondan, so'zlar **ifodalayotgan ma'nolar** bilan anglashilsa, ikkinchidan, ridfi asli **«O»** va raviy «H» tovushlarining misralarda qatorlashib kelishi lirik qahramonning OHini aytib turadi.

Mirzo Kenjabekning «Garchi senga bor ginam» g'azalida raviy «r» va ridfi asli «o» g'azalga deyarli teng sochilib ketgan. Bu ikki tovush takrori butun g'azal davomida oshiqning zorini, ma'shuqaning ozorini va yana uning fazilati – orini /ya'ni hayosini/ qayta-qayta evfonik vosita bilan ta'kidlab turadi. Bu hodisa Jamol Kamol va Tohir Qahhorning qator g'azallari uchun ham xosdir.

Ichki qofiya o'zbek adabiyotida qadimdan faol qo'llanib kelinadi. Bunday qofiya mavjud baytlarda ichki ritmik bo'laklarning chegaralanishi bo'rtibroq turadi. Ichki qofiyani hosil qilayotgan so'zlar alohida olganda ma'no jihatidan yaqin bo'lishlari yoki bo'lmasliklari mumkin. Lekin baytda muayyan bir fikrni yoki bir hissiyotni ifodalash uchun xizmat qilayotganliklari tufayli ular bir-birlariga mazmunan tortiladi va o'zaro kichik bir semantik guruhni hosil qiladilar. Bazan ichki qofiyali g'azallar barmoq tizimi talabiga ham to'liq mos tushadi, ya'ni so'zlar negizi xuddi turoqda bo'lgani kabi ikki ruknga bo'linib ketmaydi (bo'linsa ham barmoqdagidek ba'zi hollarda) va ichki qofiyalar baytning ikkinchi, to'rtinchi, oltinchi ruknlarining «yopilishiga» to'g'ri keladiki, har bir baytni a , - a - a - b shaklidagi to'rtlik sifatida olish mumkin bo'ladi. Misol tariqasida Jamol Kamolning «Vasling aro yonsam faqat...» g'azalining boshlanishini avval baytlarda ko'raylik:

Vasling aro yonsam faqat, hajring aro kuysam netay,
Yo munisi joning bo'lay, yo sadqai joning ketay.

Bu g'azal rajazi musammani solim bahrida yozilgan. Har ikki rukndan keyin kelgan ichki qofiyani bir misra qilib olsak, bir turoqdan iborat bo'lgan to'rt turkumli barmoqdagi to'rtlik hosil bo'ladi, shuningdek, aruzga ham putur yetmaydi:

Vasling aro yonsam faqat, a
Hajring aro kuysam netay, a
Yo munisi joning bo'lay, a
Yo sadqai joning ketay. b

Umuman aytganda, qofiya she'riy asarlarda ifodalanayotgan ijtimoiy-axloqiy g'oyalar, teran falsafiy mushohadalarning badiiy so'z vositasida jozibali va ta'sirchan aks ettirishning muhim vositalaridan biridir. Har qaysi misra, bayt, banddagi qofiyalarda, qofiyadosh so'zlarda shoirning g'oyaviy-badiiy niyati o'z tajassumini topadi. Ijodkor qofiya vositasida o'z o'quvchisi diqqatini she'rdagi eng muhim fikrlarga jalb qiladi. Qofiyadosh so'zlar asarda gavdalantirilayotgan lirik va epik timsolning ma'naviy qiyofasini chizishga, ularning axloqiy tamoyillari: tafakkur olami, tuyg'ulari, orzu-armonlarini yorqin aks ettirishga xizmat qiladi.

Aruz vaznidagi she'rlarda qofiyani saqlamaslik muallifning iste'dod ko'lami, so'z boyligi, she'riy bilim darajasi, ijod prinsiplari, muayyan asarni yaratishdan ko'zda tutilgan maqsad, hatto shu asarning yaratilish sharoiti, vaqti kabi juda ko'p ob'ektiv va sub'ektiv sabablarga bog'liq. Ammo baribir qofiyaga qo'yiladigan talablar juda qat'iy bo'lgan, hatto o'tmish adabiyotida qofiyaga oid butun bir fan sohasi shakllangan.

Oq she'rlarning paydo bo'lishi qiziq hodisa, albatta. Bizningcha, bunday she'rlarning jadid shoirlari ijodiy merosida paydo bo'lishi qonyniy hol hisoblanishi lozim. Muayyan tarixiy sharoit kontekstida qofiya ichidagi turli-tuman o'zgarishlar pirovardida qofiyaning ayrim she'rlarda butunlay barham topishiga olib keldi.

Qofiya san'atlaridan biri g'azal, ruboiy, musammatlarda o'lchov jihatidan teng bo'lgan so'zlarni qofiyada keltirishdir. Ushbu san'at **muvozana qofiya** deyiladi. She'riyatimizda undan keng foydalanib kelingan. Muvozana qofiyalarda qo'llangan so'zlar o'zaro tajnisiy munosabatda bo'lsa, hamohanglik yanada kuchayadi.

O'zbek she'riyatida keng qo'llangan qofiya turlaridan yana biri mujarrad qofiya hisoblanadi. Bu xil qofiyaning bir turi raviy cho'ziq unliidan iborat bo'lgan qofiya bo'lib, unda shu cho'ziq unliidan boshqa biron harf ishtirok etmaydi. Raviy o'rnida esa cho'ziq unliidan istalgani kela oladi.

“Yoshlik” devonidagi aksariyat g'azallar Erkin Vohidovning aruz, g'azal kabi qadimiy badiiy shakllarda yangi davr mazmuni, sadolarini ifodalashdagi o'ziga xos mahoratidan dalolat beradi. Erkin Vohidovning aruz vaznida yaratgan asarlari orasida “O'zbekim”, “Inson”, “Qo'llar” kabi qasidalar alohida o'rin tutadi. “O'zbekim” qasidasi g'azal qofiyalari tizimiga asoslanib yozilgan. U ramali musammani mahzuf (foilotun, foilotun, foilotun, foilun) bahrida yozilgan. Qasidaning umumiy hajmi 25 bayt. Unda “O'zbekim” so'zi misralardagi qofiyadosh so'zlardan keyin muttasil takrorlanib kelib, radifni hosil qilgan. Shuning uchun qasidadagi barcha fikrlar tasvir va tavsiflar tabiiy ravishda shu so'zga kelib bog'lanadi va uning mazmunini ochishga xizmat qiladi.

Erkin Vohidovning “Inson” radifli qasidasida shunday vazifani “inson” so'zi bajaradi.

Bu she'rlarning badiiy qurilishiga ahamiyat berilsa, ularda shakl e'tibori bilan ham yangiliklar borligi kuzatiladi. Masalan, “O'zbekim” qasidasi bir qarashda ramali musammani mahzuf bahrida yozilgan va g'azal shaklida qofiyalangan. Birinchi baytning qurilishi go'yo shundan dalolat beradi:

ADABIYOTSHUNOSLIK

Tarixingdur ming asrlar
 Fo i lo tun fo i lo tun
 Ichra pinhon O'zbekim,
 Fo i lo tun fo i lun
 Senga tengdosh Pomir-u
 Fo i lo tun fo i lun
 Oqsoch Tiyonshon, o'zbekim.
 Tun fo i lo tun fo i lun [334-337]

Bu to'rt qator she'r aslida ikki misradan iborat bo'lib, har bir misrada u rukn takrorlanadi (oxirgisi uch bo'g'inli) har misrada o'zaro qofiyalangan, "O'zbekim" so'zi radif bo'lib kelgan. Shu jihatdan bu bayt badiiy qurilishi g'azalning birinchi bayti qoidalariga to'la mos, faqat har misra ikkiga bo'lib yozilgan xolos, deb o'ylash mumkin. Lekin she'rning keyingi baytlarini diqqat bilan kuzatsak, bir misraning sun'iy ravishda ikki misraga bo'linganligini, balki har misra mustaqil ravishda ikki ruknli qilib yaratilganligiga ishonch hosil qilamiz.

«Adabiyotshunoslik asoslari»ni yaratgan professor To'xta Boboev esa Alisher Navoiy «Xamsa»sidagi shu tip qofiyalarni (xub-ko'p, muhtoj-yalang'och) «taxminiy qofiya» sirasiga kiritadi. Vaholanki, Sharq mumtoz poetikasida «taxminiy qofiya» xili mavjud bo'lmaganligi, o'tmish adabiyotida qofiya oldiga qo'yiladigan talablar juda qat'iy bo'lganligi, Alisher Navoiyday adib esa bu talablarni o'zi ham kam-u ko'stsiz bajargani-yu, boshqa shoirlar ijodiga ham shu talab asosida yondashganligi ma'lum. Hatto o'tmish she'riyatida o'zak va qo'shimchani qofiya qilish, turli so'z turkumlarini qofiya qilish holatlari ham siyrak. Raviyning o'zgarishi hodisasi adabiyotning nisbatan keyinroq bosqichlariga xos hodisadir.

Ma'lumki, musammat shakllari qofiyalanish tizimiga ko'ra bir-biridan farqlanadi. Aytaylik, murabba' – to'rtlik, muxammas – beshlik, musaddas – oltilik, musabba' – yettilik, musamman – sakkizlik, mustasne' – to'qqizlik, muashshar – o'nlik band ko'rinishiga ega bo'lgani holda shu miqdorda qofiyalanishi bilan ham ajralib turadi. Zamonaviy shoirlar musammatlar yaratar ekanlar, ularga xos band shakli bilan bir qatorda qofiyalanish tartibini ham saqlab qoldilar. Masalan, Jumaniyoz Jabborovning "Gulob ichra" deb nomlangan va Navoiy g'azaliga muxammas tariqasida yozilgan quyidagi she'rini bunga dalil qilish mumkin:

Ne dardga chulg'anibsan, ey, nigoro, vahm xob ichra,
 Yonurmi tashna lab sahro seningdek cho'g' sarob ichra,
 Shifo istab, topolmasman davosini kitob ichra,
 Isitqon, nozanin, jismingki terdan tushdi tob ichra,
 Erur bir otashni gul bargikim yotqay gulob ichra.

Bu hasrat jismu zorimni yoqibdir misli chaqmoqkim,
 Ishim faryod ila olamni emdi o'tga yoqmoqkim,
 Kuyar ohim sharoridan bu o'tga bo'lsa boqmoq kim,
 Isitma ranjidan, ey, gul, bo'libsan g'uncha andoqkim,
 Hariru xullaliq jisming tushibdir pechu tob ichra.

Tuyuq yaratishda tajnisli qofiyani saqlashga alohida ahamiyat beriladi. Bu urinish yangi davr tuyuqchiligida ham to'la saqlangan. Masalan, buxorolik shoir G'ulom Shomurod quyidagi tuyug'ida soch so'zini tajnis qofiya sifatida qo'llaganiga guvoh bo'lish mumkin:

Do'stlarga hamisha mehr o'tini soch,
 Mehr o'ti kamaymas, ko'pdir, misli soch.
 Avvalo, bilgil, sen do'stni tanlashni,
 Er urug' ko'kartsa, shunda donni soch.

Tuyuqning birinchi misrasida soch so'zi orqali sochmoq harakati, ikkinchi misrada esa soch oti, to'rtinchi misrada yana sochmoq harakati ifoda etilgan.

Mumtoz qofiya nazariyasi – harf nazariyasi edi, qofiya – grafik qofiya edi.

XULOSA

Zamonaviy shoirlar, asosan, shu nazariyaga rioya etdilar. Ular ijodida qofiya bilan bog'liq badiiy san'atlarning ham go'zal namunalari uchraydi. Xususan, mumtoz shoirlar adabiy merosida, umuman, adabiyot tarixida juda kam uchraydigan g'azali zebqofiyaning mavjudligi bu sohada ham

adabiy an'analar hali ustivorligidan dalolat qiladi. Ammo barqaror adabiy qonunlar – adabiy kanonlardagi taranglikning zaiflashuvi qofiyada ham kuzatiladi. Raviy, ridf, vasl bilan bog'liq o'zgarishlar; qofiya talabi bilan so'zning grammatik shakllarini o'zgartirish; ohangdoshlikda qo'shimchalargagina asoslanish – so'z o'zaklaridagi qofiyadoshlikni hisobga olmaslik, bir she'rda bir so'zni qofiya sifatida ikki marta qo'llash ana shundan dalolat beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Kamol J. Asr bilan vidolashuv. Saylanma. – Toshkent: Fan, 2007. –284 b.
2. Kamol J. Yana ko'nglimda ul oy. Saylanma. – Toshkent: Fan, 2007. –284 b.
3. Mahkam Asqar. Tazarru: She'rlar. – T.: G'.G'ulom nomidagi Nashriyot-matbaa birlashmasi, 1992. – 112 b.
4. Oripov A. Tanlangan asarlar. 4 jildlik. 1-jild. – Toshkent: G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2000. – 432 b.
5. Oripov A. Tanlangan asarlar. 4 jildlik. 2-jild. –Toshkent: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 2001. – 492 b.
6. Sayyid S. Qaldirg'ochlarga ber ayvonlaringni. –Toshkent: Sharq, 2005. –208 b.
6. Quvvatova, D., & Nazarova, D. I. (2020). The rubai genre in the works of Jamal Kamal. *The American Journal of Social Science and Education Innovations/Dilrabo Quvvatova, DI Nazarova*, (9), 346-352.
7. Nazarova, D. (2019). THE INTERPRETATION OF EDUCATIONAL IDEAS IN THE POEMS OF JAMAL KAMAL. *Theoretical & Applied Science*, (11), 136-138.
8. Nazarova, D. I. (2020). The foundation of Kamol Jamol's poems is pain. In *Conference of Management of Islamic Education Leadership In The Era of Revolution* (No. 6, pp. 1-3).
9. Nazarova, D. I. (2020). Feelings of lyric heroes in Kamol Jamol's work. In *Conference of Management of Islamic Education Leadership In The Era of Revolution* (No. 6, pp. 1-3).
10. Nazarova, D. I. (2020). Jamol Kamolning Asru radifli g'azaliga yozgan muxammasi. *Ilim ham ja'miyet. Ilmiy-uslubiy jurnal*, (1), 93.
11. Nazarova, D. (2019). POETRY OF JAMAL KAMOL. *Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology*, 1(7), 186-189.
12. Назарова, Д., & Зойирова, Д. А. (2022). ЖАМОЛ КАМОЛ ДОСТОНЛАРИНИНГ БАДИИЙ ҚУРИЛИШИ. *Scientific progress*, 3(1), 934-944.